

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXXIII

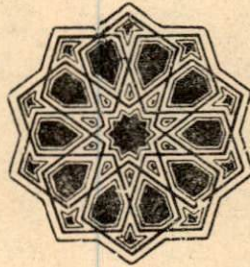

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXXIII

*Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına
aittir.*

İÇİNDEKİLER

Prof. Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU <i>La Critique De L'Enseignement et en Particulier Celui Du Kalâm</i>	1
Prof. Dr. Mehmet Rami AYAS <i>Bir Gerçeklik Bilimi Olarak Sosyoloji ve Tahir Çağatay</i>	11
Prof. Dr. İsmet KAYAOĞLU <i>İslâm ve Hristiyan Batıda Kurumlar</i>	41
Doç. Dr. İbrahim ÇALIŞKAN <i>İslâm Hukukunda Zina Suçunun Mahiyeti ve Cezası</i>	61
Doç. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK <i>Yahudilikdeki Arz-ı Mev'üd Anlayışının Boyutları</i>	101
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>Kur'an'da Ta'rid Yoluyla Anlatım</i>	113
Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKBULUT <i>Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri</i>	129
Yrd. Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Güney Asya'da İslamın Yayılmasında Sufilerin Rolü</i>	157
Yrd. Doç. Dr. Recep DİKİCİ <i>Az-Zaccâc'ın Süleymaniye Kütüphanesindeki Yazma Kitâb al-Aruz'u</i>	179
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER-Arapça Öğretim görevlisi Dr. Adem AKIN <i>İslam'a Göre Ses ve Musiki Sanatı</i>	187
Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>Gayr-ı Müslimlerin Dini Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülü's'deki Uygulamaları</i>	203
Ar. Gör. Sönmez KUTLU <i>Horasan ve Maverâünehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı</i>	239

HORASAN VE MAVERAÜNNEHİR'DE İLK MÜRCİE VE HANEFİLİĞİN YAYILIŞI

Von Wilfred MADELUNG (Oxford)
Tercüme: Ar. Gör. Sönmez KUTLU

Son yıllarda politik-dini bir akım olan Mürcie'nin kaynakları ve doğuşu ile ilgili yapılan çalışmalarda, önemli gelişmeler kaydedildi¹. Bu akım, ikinci İç Savaş (Fitne) ve Muhammed el-Hanefiye adına, Muhtar liderliğinde, Kûfe'de gerçekleştirilen Şii isyanı neticesinde açıkça ortaya çıktı. Mürcie'nin asıl tezi, ilk iki halife Ebû Bekir ve Ömer idaresinin tartışmasız ve şartsız kabulü, Osman ve Ali'nin durumuyla ilgili verilecek kararın ise, Allah'a bırakılması şeklindeydi. Özellikle Basra ve Kûfe'de yayılan ilk Mürcie, bunun için dört Raşit Halife'den herhangi birine, gerek Gûlât-ı Şia ve Hariciler, gerekse aşırı Osman taraftarlarınca yöneltilen suçlamaları reddederek İslâm toplumunun birliğini sağlamak istiyordu. Açıkça Emevî Devletine boyun eğerek, ona itaat ediyorlarsa da, onların Emevilere desteği şartsız değildi. Çünkü Haccâc'a karşı ayaklanan Abdurrahman b. el-Eş'as ve Halife II. Yezid'e karşı ayaklanan Yezid b. el-Mühelleb'in isyanına katıldılar².

* Bu Makale Eylül 1980'de Edinburg'da düzenlenen 10. U.E.A.I. Kongresinde tebliğ olarak sunulmuştur. 1982 yılında Der İslam, Band 59, Heft 1'de yayımlanmıştır.

1 Bkz. W. Madelung, Der İslam, el Qâsim İbn İbrâhîm, Berlin 1965, s. 228-241; H. Brentjes, Die Imamatslehren in İslam nach der Darstellung des Ash'ari, Berlin 1964, s. 45-50; J. Van Ess, Das Kitâb al Irğâ' des Hasan b. Muhammed b. al-Hanafiyya, in Arabica XXI (1974), s. 20-52; J. Givony, The Murji'a and the Theological School of Abû Hanîfa: A Historical and Theological Study, D. Phil. Diss, Edinburg 1977.

1a. Bu makale yazıldıktan sonra bir İbadi olan Salim b. Zekvan'ın tartışmasını içeren ilk Mürcie'ye ait oldukça önemli yeni bir metin yayımlanmış bulunmaktadır. Bu metin, M. Cook tarafından analiz edilmiştir. Bkz. Early Müslim Dogma (İlk Müslüman Doğması), Cambridge Üniversitesi yayını, 1981, s. 3-47, 89-103, 159-163. Orada Mürcie faal birer Emevi muhalifi ve zalim yöneticilere karşı yapılan isyanları destekleyiciler olarak tanımlanmaktadır. Eğer doğrusuysa Cook'a göre, bu metin hicri 70'li yılların başlarına aittir. (s. 93). O'nun da belirttiği gibi, bu Mürcie'nin genel olarak tahmin edildiğinden daha fazla ihtilaleci bir akım olduğunu ortaya koymaktadır. Çok erken bir tarihe ait olduğunu isbat etmek zor görünmektedir. Ancak, bu dökümanın genel mahiyeti, O'nun daha çok, İbnü'l-Eş'as'ın Emevilere karşı yaptığı büyük isyanı (82/701) sırasında yazıldığı göstermektedir. Bu sıralarda, Irak'ta Emevi aleyhtarı fikirler vardı. Hatta Salim tarafından açıklandığı gibi Zahitler her ne kadar bu isyana katılmadılarsa da, onlar bile Emevileri kötü (zalim) idareciler olarak görmekteydiler.

Bu makalenin hedefi, Mürcie 'nin tarihinde ikinci aşama denebilecek bazı tezahürleri, Doğu Horasan ve Maverâünnehir civarındaki faaliyetlerini yeniden ele alarak incelemektir. Mürcie, burada, bilhassa bölgedeki yeni Müslüman olanlar (Mühtediler)'in eşitliği ve Emevî yönetiminin onlardan zorla almaya devam ettiği cizyeden muaf tutulmaları mücadelesine katıldı². Yeni mühtediler lehine yapılan bu destek, doktriner olarak, Mürciî tez üzerine bina edildi. Çünkü onlara göre, imanın yapısı, sırf İslam inancının kabulüne bağlı olup, İslam'ın pratik temel uygulamaları (ibadetler) ve hukukî emirler gibi fiiller onun tamamen dışındadır. Bu demek oluyor ki, Orta Asya'daki kitle halinde ihtida edenlerin sahip olduğu bu tam statü (vatandaşlıkları), onların müslüman olarak dinin bazı emirlerini, bilmemeye devam ettikleri bahanesiyle devletce inkar edilmezdi. Amelleri imana dahil etmeme şeklindeki Mürciî görüş, pratik olarak yeni bir önem kazandı. Daha sonraları bu prensip daima irca fikrinin en önemli temel unsuru olarak kabul edildi.

İslam'a giren yeni mühtediler adına verilen Mürciî mücadele, Taberi'nin rivayetine göre, 100/718-9 yılında, hem Ebu's-Saydâ Salih b. Tarîf ed-Dabbî, hem de Saîd en-Nahvî ismiyle meşhur mevlanın (köle), Halife II. Ömer'e (Ömer b. Abdilaziz), Horasan valisi el-Cerrah b. Abdillâh'ın bölge halkına yaptığı kabalığı ve 20.000 köleyi ücretsiz askere alması, bir o kadar mühtediden de zorla harac alması konusunda yaptığı şikayetle başlar. Halife Kabe'ye namaza yönelen bütün herkesten cizyenin kaldırılması için, el-Cerrah'a emir verdi. Vali kaçamaklı bir cevap verince, Halife onu azletti³. Bütün bunlara rağmen, bu kararların, sadece geçici bir etkisi oldu. 110/728-29 yılında Horasan Valisi Eşres b. Abdillâh, yeni müslüman olacak herkesin, cizyeden muaf tutulacağını taahhüt ederek, Maverâünnehir bölgesinde İslam'ı yayması için Ebü's-Saydâ'yı görevlendirdi. Bu vaad, kısa süre sonra bozuldu ve Ebü's-Saydâ'nın Soğdlu mühtedilerinden yeniden zorla cizye alınmaya başlandı. Onlar mukavemet gösterince Ebü's-Saydâ ve arkadaşları, onlarla birlikte ayaklandı. O ve meşhur mücahid, şair, uzun süre ircâ doktrinini ateşli savunucusu Sabit Kutnâ hapsedildi ve daha sonra Merv valisine gönderildi⁴.

2 Bkz. G. Van Vloten, *Recherches sur la Domination Arabe, le Chiitisme et les Croyances Messianiques sous le Khalifat des Omayyades*, Amsterdam 1894, s. 28-33 (Bu eser Prof. Dr. M. Sait Hatipoğlu tarafından, "Emevî Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri, Üzerine Araştırmalar, (Ankara 1986) ismiyle Türkçe'ye çevrilerek Fakültemiz yayınları arasında basılmıştır. S.K).

3 el-Taberî, *Târih-i Taberî*, (Leiden baskısı), II. 1353-5.

4. Taberî, II., 1507-10.

Altı yıl sonra, el-Haris b. Sureyc liderliğinde Mürcie'nin büyük isyanı patlak verdi. Ona destek, genellikle, Cüzcân, Faryâb, Talikân ve Belh'ten geldi⁵. Müslüman toprakları dışına koğulduğu için, el-Haris; Türkeş Hakan ve diğer imansız başkanlarla (şeflerle) anlaştı. Haris'in önderliğini yaptığı bu akımın, temelde, Ebû Saydâ ve Sabit Kutnâ'nın ilkeleri ve amaçlarının temsilcisi olduğu, Van Vlotten tarafından, bizzat, işaret edilmektedir⁶. Ebü's-Saydâ'nın ilk destekçilerinden olan kişilerin birçoğu, mesela; Rebi' b. İmrân el-Teymî, Bişr b. Cürmüz ed-Dabbî, Ebû Fatıma el-Ezdi ve el-Kasım eş-Seybânî gibileri, el-Haris b. Sureyc'in en meşhur ve ideolojik olarak kendisine en fazla destek veren arkadaşları arasında zikredilmektedir. Görevinin son safhasında onun dini danışmanı Cehm b. Safvân idi ki bazı dini (kelamî) görüşleri sebebiyle, daha sonraları, gelenekçi (Traditionalist) müslümanlar tarafından İslam'dan sapan baş sapıklardan biri olarak kabul edildi. Fakat O, Mürcüi iman doktrininin, köklü bir şekilde formüle edicisi olarak da meşhurdur. el-Haris, temelini Kur'ân ve Peygamber Sünnetinin oluşturacağı bir reforma ve Halifelğe en uygun adayı seçecek bir şuranın teşekkülüne çağırıyordu. O, Mesihî adil bir kurtarıcı rolünde siyah bayraklar sallıyordu ve şahsen, misyonunun Şam'ın burçlarını yıkarak Emevi Halifeliğini devirmek olduğuna inanmış görünüyordu⁷.

el-Haris b. Sureyc'in müslüman idareye karşı açık isyanı ve onun müslüman olmayanlarla işbirliği yapması, daha önce Ebü's-Saydâ'nın ateşli barışçıl mücadelesine katılan pek çok mutedil Mürcüi'nin kendisine destek vermesini sağladı. el-Taberi'nin rivayeti bunun bir delilini vermektedir. Daha önce zikredilen Saîd en-Nahvî'nin kardeşi Halid en-Nahvî, cizyenin kaldırılması için mücadele veren, Soğdlu (Soghdian) mühtedilere Ebü's-Saydâ ile birlikte katılmıştı. O, el-Haris b. Sureyc'e karşı soğuk davranışını sürdürdü. Bununla beraber, daha sonra, kendisine ve kardeşi Yezid'e, el-Haris'le aralarındaki anlaşmazlıkta elçilik görevi veren Emevi valisi Nasr b. Seyyar'la birlikte hareket etti⁸. O halde, el-Haris'le Mutedil Mürcie arasındaki münasebet devam etmekteydi. (126/744) yılında Halife III Yezid'den, (el-Haris için) eman almaya çalışırken, Onun iki elçisinin, Kûfe üzerinden gidip, o zaman Irak'ta irca fikrinin en meşhur mümessili Ebû Hanife'ye rica edip Halife mahkemesine girebilmek için bir mektup almaları anlamlıdır⁹. el-Haris,

5 Taberi, II, 1568.

6 Van Vlotten, Recherches, s. 30.

7. Taberi, II, 1919.

8 Taberi II, 1928.

9 Taberi II, 1867.

Merv'e geri döndüğünde, tekrar faaliyet gösterebildi ve o genellikle bir vatan haini olmaktan daha çok haklı bir amaç konusunda zulme uğramış biri gibi ilgi gördü. Kısa süre sonra, tekrar kendi reform programı için Nasr b. Seyyar'ın pozisyonunu tehdit edecek güçte, geniş bir destek sağladı¹⁰.

Ebû Müslim'in Abbasi ihtilalini başlatmasından az önce, 128/746 yılında Haris'in ölümüyle Horasan Mürciesi büyük bir krize girdi. (Haris'in ölümü Horasan Mürciesini lidersiz bıraktı.) Hergeçen gün daha da acımasız hale gelen Emevi rejiminin devrilmesi sloganı ile ortaya çıkan bu yeni akıma karşı Mürcie'nin reaksiyonu nasıldı? Tarihî eserler; Ebû Müslim ve Horasan Mürciesi arasındaki ilişki konusunda herhangi bir şey söylememektedirler. Bununla birlikte biyografik kaynaklarda, en azından, Mutedil Mürcie'nin iki liderinin Merv'de idamma sebep olan, 131/748-9 yılındaki bir dizi münakaşayla ilgili olarak bazı deliller bulunmaktadır. Birincisi; İdam edilenler arasında Arap olmayan müslüman mühtedilerin eşitliği mücadelesinde daha önce zikredilen meşhur üç kardeşten biri Yezid (b. Ebî Saîd) en-Nahvî'nin yer alması. Zahid ve Kur'ân'ı iyi bilen Yezid, onun biyografisini yazanlara göre, Ebû Müslim tarafından, kendisine iyiliği emrettiği (bi-emrihi bi'l-ma'rûf) için 131/748-9 yılında öldürülmüştür¹¹. İkinci kişi, Ebû Hanife'nin yakın arkadaşı ve öğrencisi İbrahim b. Meymun es-Saiğ el-Mervezî'dir. Taberî, biraz anlaşılması güç bir pasajda, Nasr b. Seyyâr'ın, güya, Haris b. Sureyc tarafından da saygı görmesi nedeniyle kendisini resmî bir göreve atadığını zikretmektedir¹². Biyografik eserlerin verdiği bilgiye göre, Ebû Müslim; Merv'e gelince, İbrahim b. Saiğ, ona karşı sert dille konuştu. Bunun üzerine tutuklandı. Fakihlerin ve Zahid kimselerin şefaatiyle, Ebû Müslim onu serbest bıraktı. Fakat O, Ebû Müslim'in davranışlarına karşı çıkmaya devam etti. Sonunda eliyle cihad edemediği takdirde diliyle cihadı sürdüreceğini söyleyerek tehdit etti. Bunun üzerine Ebû Müslim, onu öldürdü¹³.

Horasan'ın meşhur hadiscisi Abdullah b. el-Mübarek, İbrahim b. es-Saiğ'in idam haberi kendisine ulaştığında, Ebû Hanife'nin yanında bulunduğunu rivayet eder. Ebû Hanife, o sırada, üzüntüden ağlayarak, onun başına böyle bir akibetin geleceğinden, önceden beri korktuğunu söyledi. Daha sonra Ebû Hanife, bir defasında, İbrahim'le kendisinin

10 Taberî II. 1887-90.

11 İbn Hacer, Tehzibü't-Tehzib, Haydarabad 1325-27, XI 332.

12 Taberî, II. 1919.

13 İbn Ebi'l-Vefâ, el-Cevâhiri'l-Mudie, Haydarabad 1322, I. 49-50.

"neyin emredilmesi ve neden nehyedilmesi" konusunda yaptıkları bir tartışmadan sonra, bu işin Allah tarafından farz kılınmış bir görev olduğunda anlaşıklarını açıkladı. Bunun üzerine İbrahim ihtiyarî olarak, Ebû Hanife'ye sadakatini sürdüreceğini taahhüt etti.* Ebû Hanife korktu ve dedi ki, bu görev eğer kendisine birisi tarafından verilmiş ise, o zaman hayatını tehlikeye atabileceği bir vazife olur. Bu görev dindar yardımcılarından oluşan bir gruba ve onları yönetecek güvenilir bir lidere ihtiyaç duyar¹⁴.

Bu hikaye, menkibevî bir özellik taşısa da (bizim açımızdan) oldukça önemlidir. el-Fikhü'l-Ekber'de Ebû Hanife tarafından ifade edilen kısa Amentü'de (Emri bi'l-Ma'ruf ve Nehyi ani'l-Münker)" iyiliği emretme kötülükten sakındırma yükümlülüğü ikinci bir önemli unsur olarak kabul edilmiştir¹⁵. Diğer yandan Bu ilke Haricilerce hararetle savunulmuştur ve Mutezile'nin beş temel esasından biri olarak, zalim yöneticilere karşı isyan ruhunu ifade etmekteydi. Fakat Sünnî Amentüde hiç bir zaman bu ilkeye yer verilmedi. İbrahim b. Saig'a atfedilen bu reaksiyon, prensibin, bu sıralarda, genelde nasıl anlaşıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu ilkenin Ebû Hanife'nin Amentüsünde yer alması, isyana teşvik ettiğini düşündürmese de ateşli bir reform savunuculuğunu yansıtır gözükmektedir.

Ebû Müslim'in infaz ettiği iki idam olayı ile ilgili rivayetler, az da olsa, oldukça kıymetli bir bilgi vermektedir. Sadece bu iki hadisenin birbiriyle irtibatlı olduğu farzedilebilir. Fakat belli bazı sorular ve saikleri muğlak kalmaktadır. Bununla birlikte, Ebû Müslim'in Emevi rejimin yıkılmak için başlatılan Abbasi savaşında Mürcie'yi kendi tarafına çekmeyi başaramadığında ve bunun üzerine, yeterince tehlikeli gördüğünden onların gerçek veya (potansiyel) muhtemel iki liderini öldürmeğe karar verdiğine yeterince delil vardır. Doğu Horasandaki Mürciî düşüncenin etkili gücünün bu dönemde, oralarda Ebû Hanife Ekolünün çabucak yayılmasına yardımcı olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Ebû

* (Yazar metni aktarırken bu cümleyi eksik çevirmiştir. Bu da olayın anlaşılmasını güçleştirir. Metnin aktarılmayan kısmı şöyledir: Bunun üzerine, İbrahim ihtiyarî olarak, Ebû Hanife'ye, Ebû Müslim'le ölünceye kadar cihadı sürdüreceğini taahhüt etti. Ebû Hanife, sebebini sorunca, şöyle cevap verdi: O beni Allah'ın haklarından birini çignemeye çağırıyor, ben ise; buna engel olmaya çalışıyorum. Bunun üzerine Ebû Hanife, dedi ki: Kişi bu görevi tek başına yerine getirmeye kalkarsa o zaman hayatını tehlikeye atmış olur. Bu ise insanlar için uygun bir iş olmaz. Bu görev ancak Allah'ın dinine karşı güvenilir bir kişinin liderliğinde, dindar kişilerden oluşan bir grup tarafından yerine getirilebilir. S.K.)

14 Ibn Ebi'l-Vefâ, a.g.e., I. 49-50.

15 A.J. Wensinck, The Muslim Creed, Cambridge, 1932 s. 103.

Hanife, Doğudaki Mürcie'nin, politik olmasa bile, itiraz edilmez manevi bir lideri olmuştur. Onun taraftarları, özellikle Haris b. Sureyc'in de başlangıçta destek aldığı aynı bölgede yani Cüzcan ve Toharistan'da ortaya çıktı. Bunun en önemli delili, Safî ed-Dîn el-Vaiz el-Belhî tarafından 610/1213-14 tarihinde yazılmış olan ve yakın zamanda Farsça'ya çevirisi yayınlanmış bulunan Belh Şehri Tarihinde verilmektedir¹⁶. Yazar giriş bölümünde, daha önceleri, Kufeli bazı şeyh ve alimlerin (tahminen Ebû Hanife'nin muhalifleri), Belh'e Mürcî Kalesi (Mürcîbâd) ismini verdiklerini zikretmektedir. Yazarın da ifade ettiği gibi, bunun sebebi, Ebû Hanife'nin bir Mürcî olarak isimlendirilmesi ve bütün Belh'lilerin, onun Ekolünün taraftarları olmalarıdır. Horasan halkı eğitim ve öğretim amacıyla Irak'a gittiklerinde, Ebû Hanife'nin uzun süre öğrenciliğini yapmış olan Belh'li alimlerin dışındaki diğer bazı alimlere giderlerdi¹⁷.

142/759-60 yıllarında, Ebû Hanife henüz hayatta iken, onun yakın arkadaşı ve öğrencisi, Ömer b. Meymun er-Remmâh (öl. 171/787-88), Belh kadısı oldu ve resmî olarak 20 seneden fazla bu görevi sürdürdü¹⁸. Hiç sevilmeyen, Abbasilerin Horasan Valisi Ali b. İsa b. Mâhân, ondan sonra, bazı Hanefî alimlerine işkence yaparak öldüren bir kadı atadı. Bu kadı bir süre sonra, üzücü bir şekilde, Merv kasabası dışına kadar kovalandıktan sonra yerine 16 yıl bu görevi yürütecek biri olan Hanefî alim Ebû Mutî'el-Belhî (el-Hakem b. Abdullah) getirildi¹⁹. Ebû Mutî', el-Fikhü'l-Ebsât isimli kitabın yazarı olarak meşhurdur. Bu kitapta, hocası Ebû Hanife'nin kelâmî problemlere dair cevaplarını toplamış ve O'nun Mürcî telakkisini nakletmiştir. Buna göre, çoktanrılı bir dinin hakim olduğu bir ülkede bulunan, İslam'ın dinî yükümlülükleri ve Kur'an hakkında hiçbir bilgisi olmaksızın sadece İslam'a şüphesiz bir şekilde inanıp ikrar eden (doğrulayan) bir müslüman mühtedinin gerçek bir mümin olduğu kabul edilmektedir²⁰. Ayrıca Ebû Mukâtil es-Semerkandî tarafından ircâ doktrininin bir şerhi olarak kaleme alınan Kitab el-Alim ve'l-Müteallim'i de Ebû Mutî' rivayet etmiştir, ancak daha son-

16 Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Davud Vâizî Belhî, Fedâil-i Belh, Farsçaya çeviren; Abdullah Muhammed Hüseyinî Belhî, basıma hazırlayan ise Abdülhay Habibî, Tahran 1350.

17 Fedâil, s. 28.

18 Fedâil, s. 124-9. İbn Ebi'l-Vefâ I. 399.0, 242/759-60 yılında öldürülen Mütevekkil b. Hümrân'dan sonra, bu göreve getirilmiştir. (Fedâil, s. 85-89).

19 Fedâil, s. 145-54; İbn Ebi'l-Vefa, II. 265-6.

20 Kitâb el-Fikh el-Ebsât, Muhammed Zahid el-Kevserî tarafından basıma hazırlanmış el-Alim ve'l-Müteallim içerisinde bulunmaktadır.

raları bu eser hocası Ebû Hanife'ye nisbet edilmiştir²¹. Bu iki eser doğudaki Hanefiliğin daha sonraki Mürcî Kalam'ının temellerini belirlemiştir. Ebû Mutî'nin 197/812-13 yılında ölümünden sonra, Belh'in bütün kadıları Hanefidirler²². Onların dışında, Belh tarihinde zikredilen diğer ilk alimlerden pekçoğu, Ebû Hanife'nin veya Ebû Yusuf, Muhammed el-Şeybânî ve Züfer gibi meşhur arkadaşlarının ileri gelen öğrencilerinden biridir²³. Belh'te Sufî ekolü'nün kurucularından olan Şakîk b. İbrahim de, Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'un nezaretinde çalıştı, daha sonraları, şahsi problemler sebebiyle Ebû Yusuf'la araları bozulmuştu²⁴. Belh Şehri Tarihi, aynı zamanda, Abbasî rejiminin ve onun temsilcilerinin, iktidarları boyunca, sevilmediğine dair sağlam bir delili de vermektedir²⁵.

21 J. Schacht, An Early Mürcîe Treatise: The Kitab el-Alim ve'l - Müteallim. Oriens XVII (1964) s. 100.

22 Ebû Mutî el-Belhî'den sonra, istemediği halde Belh kadılığına Züfer'in öğrencilerinden Şeddâd b. Hukeym tayin edildi. Altı ay sonra kaçtı. (Fedâil, s. 185-95. İbn Ebi'l-Vefâ, I. 256). Ondan sonra Halife Me'mun, eski kadı Ömer b. Meymun el-Remmâh'ın oğlu Abdullah'ı tayin etti. (Fedâil, s. 162-5) Mihneyi protesto ederek istifa eden Leys b. el-Müsafir, O'nun yerine atandı. (Fedâil, s. 208-10; İbn Ebi'l-Vefâ, I. 417) Ondan sonra, Belh bir süre kadısız kaldı, gelenler ise zalim kimselerdi.

23 Ebû Hanife'nin öğrencilerinden olanlar: Ebû Muâz Halid b. Süleyman (öl. 199/814-15). (Fedâil, s. 142-6; İbn Ebi'l-Vefâ, I. 229). İsâm b. Yusuf (öl. 215/830). (Fedâil, s. 202-6 İbn Ebi'l-Vefâ, I. 347-8). Vâsım b. Cumeyl ve Ebû Hanife'den hadis rivayet eden Selm b. Sâlim (Fedâil, s. 156, 160)'dır. Halef b. Eyyûb; Ebû Yusuf, Muhammed eş-Seybânî ve Züfer'in talebesidir. (Fedâil, s. 178-85), İbn Ebi'l-Vefâ; I. 231-2). Ebû Yusuf'un diğer bir öğrencisi de, İsâm'ın kardeşi, İbrahim b. Yusuf (öl. 239/853)'dur. (Fedâil, s. 214-19; İbn Ebi'l-Vefâ; I. 51-52.)

24 Fedâil, s. 131, 138.

25 Belh halkı, Ebû Müslim'in gönderdiği Ebû Davut Halid b. İbrahim komutasındaki orduya karşı koydu. Bu meşhur başkaldırma, kesinlikle dini liderler tarafından idare edilmişti. Çünkü Abbasî ordusunun zaferinden sonra, Mütevekkil b. Hümrân, Mukâtil b. Hayyân, Mukâtil b. Süleyman, İbn el-Remmâh, Ebû Davud tarafından affedilinceye kadar, hiçbirisi saklandıkları yerden çıkmadı. (Fedâil, s. 86) Daha sonra Ebû Davud, Mütevekkili kadı olarak atadı. Rivayete göre o, hutbede Ebû Davud'dan vali olarak bahsetmemek ve devlet temsilcilerinin şahitliklerini kabul etmemek şartıyla bu görevi üstlenmiştir. O Halife'nin, makamı ile ilgili işlere hükmetmeme şartından vazgeçmesine dair mektubunu Kur'an'dan bir ayetin hükmüne ters düştüğü gerekçesiyle geri çevirdi. Bir süre sonra valiyle başı derde girdi ve öldü. Kasaba halkı uzun bir süre matem işareti olarak dükkanlarını kapadılar. (Fedâil, s. 87-8). Ebû Mutî el-Belhî, "Biz ona daha çocukken hikmet verdik" (19 Meryem 12) şeklindeki Kur'an ayetinin Yahya b. Halid el-Bermekiye veya Halife'nin oğlu Memun'a işaret için nazil olduğu yazılı olan Halifelik makamının resmî mektubuna karşı protesto faaliyetlerine girişti. (Fedâil, s. 149-50). Selm b. Sâlim, zalim yöneticilerin ve yardımcıların yüzüne bakmanın kesinlikle haram olduğunu iddia etti. Tek problem, onlarla konuşmanın caiz olup-olmamasıydı. (Fedâil, s. 157) Vali Ali b. İsâ b. Mâhân, Selm b. Salim'in, Halife'nin imzasına saygı duymadığı ve resmî görevlilerin şahitliklerini kabul etmediğine dair halifeye şikayet mektubu yazdı. Sonunda Selm, Bağdat'a yaptığı bir ziyaret sırasında yakalanarak hapsedildi. (Fedâil, s. 156) İbn Mâhân'ın kadılık konusunda Belh

Böylece Belh, doğuda Hanefî eğitiminin (baş merkezi) başkenti olmaya başladı. Her ne kadar hemence, bir üstünlük elde edemediyse de Hanefî Ekolü doğu Horasan ve Maverâünnehr'in (transoxania) diğer kasabalarında da ilk merkezlerini kurdu. Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden biri olan ve Camî (öl. 173/789-90) diye bilinen Ebû İsmâ Nuh b. Ebî Meryem, Merv Kadısı oldu²⁶. Başka bir öğrencisi Abdülaziz b. Halid et-Tirmizî, Tirmiz kadısıydı²⁷. el Şeybânî'nin meşhur öğrencisi, kitaplarının doğudaki ravisi ve aynı zamanda bir kaç fıkıh kitabının da yazarı olan Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cüzcânî, Cüzcân'lıdır²⁸. Semerkant'la ilgili dökümanımız ise, maalesef, orada Hanefîliğin menşei-ni ve gelişmesini takip edebilecek kadar yeterli değildir. Hanefîlik git-tikçe güçlenirken, Hanefî Mürcî Kelam okulunun merkezi, kendinden sonra Mâtürîdî'nin mensup olduğu yerin ismini aldı. Bu kasaba, erken devirlerden beri Murcî faaliyetinin merkezi olmuştur ve daha önceden Ebû Hanîfe'nin öğretisini kabul etmek için hazırlanmış olmalıdır²⁹. Daha önce de zikredildiği gibi Kitab el-Âlim ve'l-Müteallim'in yazarı Ebû Mukâtil es-Semerkandî, Ebû Hanîfe'nin talebesidir. Diğer yandan bu kasaba, ilk anlarda, Hanefîliğin meşhur temsilcilerinde hiç kimseyi yetiştirmiş görünmemektedir. Çünkü daha çok dinî liderliğin Belh'e ait olduğunu benimsemiş olabilir. Buhara'daki Mahallî Hanefî okul, her nedense daha sonraları, el-Şeybânî'nin öğrencisi ve bu kasabada aşağı yukarı bir evliya gibi hürmet gören Ebû Hafs el-Kebîr (Ahmed b. Hafs öl. 217/832) tarafından kuruldu³⁰. Bununla beraber, Sünnî gelenekçilik (Ashabü'l-Hadis), Buhara'da köklü bir şekilde yerleşti ve mahalli Hanefî amentüsünde büyük etkisi oldu³¹.

halkıyla yapmış olduğu münakaşa, yukarda zikredilmiştir. İbn Mâhân'ın kadısı Muhammed el-E'meş, ibadetle ilgili bir konu sebebiyle, Hanefî Ebû Muâz tarafından, küfürle suçlandı. İbn Mahân, Ebu Muaz'ın aleni bir şekilde cezalandırılmasını ve Belh'e girişinin yasaklanmasını emretti. Tirmiz'in Hanefî kadısı, Abdülaziz b. Halid, Ebû Muaz'ı muhteşem bir törenle karşıladı. el-E'meş de, onun için aynı cezanın verilmesini ve şehre girişinin yasaklanması emrini verdi. Rivayete göre, Ebû Muâz ve Abdülaziz birlikte, daha önce 100.000 kafirin kendileri yardımıyla müslüman olduğu yer olan Fergana ve Saş'a sürgün edildi. Ebû Mutî el-Belhî, kadı olunca her ikisi'de tekrar evlerine (kasabalarına) geri döndüler. (Fedâil, s. 145-46.)

26 İbn Ebi'l-Vefâ, I. 176.

27 İbn Ebi'l-Lefâ, I. 318.

28 Fedâil, s. 210-14; İbn Ebi'l-Vefâ, II. 186-87.

29 Bir süre Semerkant Kadısı olan, Mukâtil b. Hayyân en-Nebâtî (öl. 150/767'den sonra) Ebû Hanîfe'nin bir arkadaşı olarak tanımlanır. (Fedâil, s. 75, 78)

30 Nerşâhî, Târîh-i Buhârâ, yayına hazırlayan Müderris Rezavi, Tahran, 1351/1972 Index.

31 Madelung, The Spread of Maturidism and the Turks, Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islâmicos'un içinde, Leiden 1971, s. 117.

Hanefiliğin Mâverâünnehir'de zaferi, Samânî hanedanlığının saltanatıyla başladı. Belh'in yakınındaki bir köyde kurulan Samânî'ler, geleneksel olarak, Hanefî ülema'yı destekledi ve onları resmi makamlara atadı. Emir İsmail b. Ahmed (279-95 /892-907), rivayete göre, Semerkant, Buhara ve diğer Mâverâünnehir kasabalarındaki alimleri toplayarak, onlardan sapıklığın yayılma tehlikesine karşı Sünnî inancı yorumlamalarını istedi. Bu alimler de, Sünnî (orthodox) amentünün prensiplerinin tesbiti ve yorumu görevini Hanefî alim İshak b. Muhammed el-Hakim es-Semerkandî'ye verdiler. Bu işin bitirilmesinden sonra, emir ve ülema tarafından da resmen onaylandı. Sevâdü'l-Ezâm ismiyle meşhur bu amentü, Samâniler döneminde resmi ilmihal oldu³². Bu Mürçie'nin "amellerin dışarda bırakan iman tarifini bütünüyle onaylamaktaydı³³. Fakat bu ilmihalde, "idareci-zalim olsun adil olsun-ona itaat etmek, onu desteklemek ve müslüman toplumla dayanışma içinde hareket etmek de müminin görevi olarak kabul edilmişti³⁴. Doğudaki Mürçilik, yavaş yavaş , Emevi devletini yıkmak için çalışan devrimci bir reform hareketi olmaktan çıkıp kurulu bir devletin yanında yer alan, resmen desteklenmiş bir bünyeye kavuştu.

32 el-Hakim es-Semerkandî, Tercüme-i el-Sevâd el-E'zâm, yayına hazırlayan, Abdülhay Habîbî, Tahran 1348 s. 17-19.

33 el-Hakim es-Semerkandî, el-Sevâdü'l-E'zam (İstanbul 1204/1886) Özellikle 1., 44. 48. ve 49. Mesele.

34 El-Sevâdü'l-E'zâm, Özellikle 2., 7., ve 9. Mesele.